

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

праць. Вип. 1. — К., 1996. — С. 29–44; Ляшко С. М., Чишко В. С. З історії гуртка В. Б. Антоновича по вкладанню Українського біографічного словника. // Українська біографістика. Зб. навк. праць. Вип. 2. — К., 1999. — С. 262–366.

2. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження. / Автор-упор. С. М. Ляшко. — К., НБУВ, 2003. — 688 с.

3. Алфавітний словник Українського біографічного словника. // Українська біографістика. Зб. навк. праць. Вип. 1. — К., 1996. — С. 45–49; Редакційна інструкція Українського біографічного словника. // Там само. — С. 50–58.

С. М. Ляшко

СТРУКТУРА ДЕФІНІЦІЇ У БІОГРАФІСТИЦІ

«Чим змістовніша річ, яка підлягає визначенню, тобто чим більше своїх якостей вона репрезентує розгляди, тим більше відрізняються дефініції, які їй надаються. Так, наприклад, існує безліч дефініцій життя, держави тощо. Геометрії, навпаки, легко надавати дефініції, томи що її предмет, простір, дуже абстрактний».

Дефініція (лат. *definitio*) — коротке визначення якогось поняття, яке відображає істотні ознаки предмета чи явища [1] — є ключовим елементом структури наукового апарату конкретних галузей знання і являє собою семантичне ядро пояснення явищ світобудови, природи, соціуму тощо. Методологія і методика наукового дослідження в їх загальному вигляді передбачають, що формування дефініції є важливим етапом ряду інтелектуальних операцій пізнання, зокрема створення корпусу наукових фактів та їх дослідження за допомогою методів конкретних галузей науки.

У своїй праці ми хотіли б накреслити шляхи розв'язання конкретного завдання біографістики як спеціальної історичної дисципліни [2] — визначити методичні підходи до формування структури дефініції біографічної статті в енциклопедичних та довідникових виданнях.

У різних галузях знань методика та закономірності утворення дефініції неоднакові. Найбільш однозначні, точні визна-

чення притаманні тим навкам, в яких характеристики об'єктів пізнання можуть бути значною мірою формалізовані, кількісно виміряні та експериментально перевірені.

На підтвердження цієї точки зору можна навести численні приклади з фізики, математики, хімії та інших точних навк. Знайомі кожному школяреві закони Ньютона, Ома, Бойля-Маріотта тощо являють собою, по суті, дефініції виражені як вербально, так і в вигляді символів, котрі пояснюють певні характеристики фундаментальних явищ природи, які можна експериментально перевірити.

Важче піддаються формалізації та експериментальній перевірці різноманітні характеристики соціуму, котрі є об'єктом суспільних навк, зокрема історії. У таких випадках закономірності утворення і структура дефініції, яка в цілому базується на загальних законах логіки і систематики, не мають універсального характеру і відбивають специфіку пізнання в конкретних галузях суспільних навк.

Це пояснюється тим, що гуманітарним галузям знання, зокрема історичній навці, з огляду на предмет досліджень (соціально-культурні, соціально-політичні та ін. явища), а також їхній об'єкт та суб'єкт (людина та суспільства людей), притаманний досить високий ступінь невизначеності в поясненні закономірностей розвитку цієї сфери оточуючого нас світу. Загальновизнаною, наприклад, можна вважати точку зору щодо поступального розвитку людських суспільств, проте існує величезна кількість теорій (від божественного впливу до теорії пасіонарності), які намагаються пояснити ключові фактори та рушійні сили цього процесу.

Через те дефініції в гуманітарних навках, в цілому, та в історичній навці зокрема, належать до неявних визначень і викладені, як правило, в вербальній формі, а закономірності явищ, які вони пояснюють, не можуть бути перевірені експериментально. Очевидним також є і те, що на структурі дефініції історичної навки значною мірою впливають не тільки позиція конкретного дослідника, але й певні елементи цієї політичної системи, в межах якої ця навка існує.

Зрештою, висловимо свої міркування щодо подібності та відмінності структури дефініції в точних і гуманітарних навках. Спільне, очевидно, в тому, що семантичним ядром структури дефініції є категорії систематики, зокрема категорії роду та виду. Існує досить жорстко детермінована і така, що може бути перевірена експериментальним шляхом, закономірність взаємозв'язку

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

родо-видових категорій з іншими елементами структури дефініції точних наук. На відміну від них, у дефініціях гуманітарних наук, зокрема в історії, такий взаємозв'язок визначається, як правило, емпірично і багато в чому залежить від позиції дослідника.

Специфіка біографістики як галузі історичної науки полягає в тому, що її об'єктом є особа людини, а дефініція, по суті, — оцінка духовної і практичної діяльності конкретної людини в певних історичних умовах.

Ось як подає дефініцію «Короткий словник іншомовних слів»: «логічне визначення, встановлення змісту поняття» [3]. Наведемо також філософське визначення дефініції: «Дефініція (лат. *Definitio*) — коротке логічне *визначення*, яке встановлює істотні характерні ознаки предмета чи значення поняття — його зміст і межі» [4]. У логіці під *визначенням* мають на увазі ті судження, які формуються з *понять*, а логічні закони прямо вказують поняттю його місце серед інших. Поняття вважається правильно визначеним, коли вказано найближче родове поняття і спеціальна видова ознака. На відміну від слів, поняття відбивають вертикальний ієрархію явищ (див. нижче: Денікін А. І.), або горизонтальні зв'язки взаємної залежності: співвідношення рід — вид [5].

Формування структури дефініції — це операція і дослідження, яке полягає у зведенні лексичних одиниць до рангу понять. Аби слово стало поняттям, необхідно, щоб його суть відбивала взаємозв'язок величезної кількості біографічних фактів. Під час проведення цієї процедури важлива роль відводиться досліднику та його досвіду. При цьому слід враховувати, що в біографістиці визначення понять здійснюється на емпіричному рівні: збирання фактів, їх оцінювання, осмислення, опис, класифікація. Поглиблення знань, розширення наукового апарату фактів веде до зміни уявлень про їхню суть, а отже — їх визначень. Визначення тих самих понять змінюється з часом.

Як правило, дефініція визначається іменником. У деяких випадках поняття не може обійтися без посилань на просторовий або часовий контекст. Це можуть бути визначення, дієприслівники, які закріпилися за родовим чи видовим поняттям і мають власний особливий контекст: радянський партійний діяч, канадський учений, князь галицько-волинський тощо.

Філософію процесу формування структури дефініції можуть, на наш погляд, пояснити слова В. І. Вернадського: точність наукового апарату досягає межі тоді, «...коли наукові факти можуть бути виражені в елементах простору і часу, кількісно і морфологі-

чно...». тобто в формі, зручній для наукової роботи [6].

Дефініція як семантичне ядро заголовка біографічної статті концентрує в собі історичну, соціальну, культурологічну інформацію про людину. Традиційно так склалося, що в ній в короткій, стислій формі опінені професійні досягнення, заслуги особи перед суспільством тощо, а також відображені соціальний статус, хронологічні, географічні, політичні, етнічні характеристики.

Щоб переконатися, що біографічні дефініції на практиці формуються часто-густо довільно, звернемося до прикладів. Наведемо короткі біографічні довідки Данила Романовича Галицького, П. І. Борисова і А. І. Ленікіна та дефініції до них, вибрані з деяких російських та українських енциклопедій, довідників як універсального, так і тематичного характеру.

Данило Романович Галицький (1201–1264). Завершив об'єднання волинських і галицьких (1238) земель, об'єднав Волинське і Галицьке князівства в одне (1245–1264); вів активні політичні та воєнні дії проти агресії татаро-монголів, угорських, польських, німецьких феодалів; протистояв спробам поширення впливу католицизму на Русі; встановив мирні відносини з Польшею, Угорщиною (1247); реформував військо, державний апарат, побудував міста Холм (столиця), Львів, Угловськ; прийняв від папської курії королівський титул (1253).

Дефініції:

— князь Галицько-Волинської землі, політичний діяч, дипломат, полководець, син кн. Романа Мстиславича [7, С. 499];

— князь галицький (1211–1212 и с 1238) и волинский (с 1221), сын Романа Мстиславича [8, С. 363];

— волинский та галицький князь, король — з 1253 [9, С. 169];

— князь волинський і галицький, король Русі (з 1253) [10, С. 487];

— князь галицько-волинський с 1202, сын Романа Мстиславича [11];

— кн. волинський, з 1238 — галицький, син Романа Мстиславича, батько кн. Лева [12];

— кн. Галицько-Волинської землі, дипломат, полководець [13];

— древнерусский князь и полководец [14].

Борисов Петро Іванович (1800–1854). Підпоручник 8 артилерійської бригади. 1823 — один з організаторів «Товариства об'єднаних слов'ян», автор програмних документів. У вересні 1825 р.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

товариство об'єдналося з «Північним товариством». Після поразки повстання декабристів засуджений до смертної кари, яка була замінена в 1826 р. довічною каторгою і поселенням. Автор праць філософсько-матеріалістичного спрямування («Про виникнення планет», 1840). На поселенні в Сибіру очолив демократичний гурток, відкрив школу для селянських дітей, писав вірші, прозу, переклади, займався природничими науками. Художник-аквареліст.

Дефініції:

- подпоручик 8 артилерийской бригады [15];
- русский философ материалистического направления [16];
- декабрист, ученый, художник-акварелист [17];
- декабрист [7, С. 182];

Денікін Антон Іванович (4.12.1872–8.07.1947). Військову освіту отримав на курсах при Київському піхотному юнкерському училищі, в Миколаївській академії Генерального штабу (1895–1899). Командував 17 піхотним Архангелогородським полком в Житомирі (1910–1914), служив на штабних і командних посадах при командуючому військами Київського ВО, підвищений в генерал-майори (1914). Під час Першої світової війни успішно командував «Залізною» дивізією, 8 армійським корпусом, за взяття Лвцька підвищений до генерал-лейтенанта (1915). У березні–травні 1917 — нач. штабу Ставки Верховного головнокомандуючого, в червні–листопаді — головнокомандуючий Західним і Південно-Західним фронтами: організатор Добровольчої армії: в січні 1919–квітні 1920 — головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії: з квітня 1920 мав титул «Верховного правителя Російської держави» на зайнятій ним території. Автор 34 публіцистичних і мемуарних творів на військову тематику, серед яких «Очерки Русской Смуты»: в 5 т. (1921–1926), «Путь русского офицера» (1953), «Старая армия»: в 2 ч. (1929–1931).

Дефініції:

- один из главных руководителей рос. контрреволюции, генерал-лейтенант (1916) [18];
- генерал-лейтенант царської армії, головнокомандувач контрреволюційних збройних сил Пд. Росії під час громадянської війни [7, С. 539];
- один из организаторов контрреволюции в Гражданскую войну [8, С. 379];
- рос. генерал, 1918–1920 командував рос. антибільшовицькими збройними силами Пд. Росії, до яких належала Добро-

вольча Армія [10, С. 496]:

— рос. військовий діяч, генерал-лейтенант рос. армії, головнокомандуючий антибільшовицькими силами Півдня Росії під час громадянської війни 1918–1920 в Росії [9, С. 173]:

— генерал-лейтенант (1916) [11, С. 235]:

— рос. генерал [19]:

— русский (белый) генерал [20]:

— рос. військовий діяч, генерал-лейтенант рос. армії, головнокомандувач антибільшовицьких сил Пд. Росії під час громадянської війни 1918–1920 в Росії [21]:

— генерал-лейтенант Генштаба [22].

З позицій, викладених вище, розглянемо біографічні факти, подані в стислій формі на початку кожного блоку, та дефініції, що їм відповідають.

Наведені приклади наочно свідчать про складність вироблення єдиного методичного підходу та критеріїв при виборі елементів структури дефініції. Серед стійких елементів виділяються вид діяльності персоналії, а також її хронологічні, політичні (декабрист, організатор контрреволюції, князь), етнокультурні (руський, російський, український) та інші особливості. Взаємозв'язок елементів, що входять до структури дефініції, являє собою емпіричне узагальнення в довільній формі біографічних фактів (не аналізуємо поки що змістовий бік).

Які, на наш погляд, основні помилки в вибраних з енциклопедій і словників визначеннях для дефініцій «Данило Галицький», «П. І. Борисов» «А. І. Денікін»?

Данило Романович Галицький — *князь галицько-волинський, військовий, політичний діяч*. Для XII століття (що важливо) поняття «князь» — родовий титул правителя окремих територіальних володінь (князівств), усередині яких він мав виконавчу, військову владу. Король — титул государя, головного воєначальника, представника держави за його межами; вищий за князя. Вже за цими визначеннями Д. Галицький є і політиком, і військовим, і дипломатом. Масштаби його діяльності, заслуги перед Південно-Західною Руссю дозволяють визначити його як *військового, політичного діяча* (на відміну від інших удільних князів XIII ст.). Розкриття дат, родинних зв'язків здійснюється вже в тексті біографічної статті.

Борисов Петро Іванович — *декабрист, філософ*. Походження П. І. Борисова, формування особистості, військова служба, організація політичного товариства пов'язані з Україною. Як учасник одного з таємних товариств в рамках гродневого повс-

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

тання 1825 р. в Росії заслужений до каторжних робіт та життя на поселенні. У дефініцію виноситься поняття *декабрист*. Залишив ряд наукових філософських праць (*філософ*).

Ленікін Антон Іванович. Наведені вище визначення занадто широкі, оскільки вибрано не найближче родове поняття, а віддалене. У першому випадку дефініція починається оцінним визначенням (керівник контрреволюції): такі самі визначення мають місце і в решті прикладів (антибільшовицькими збройними силами). У першому, другому і третьому випадках у дефініції відсутнє родове поняття, а видове поняття передається через ознаку — «генерал-лейтенант» або дублює його (військовий, генерал-лейтенант). Тут звання «генерал-лейтенант» — нижче поняття. Різниця полягає в рівні узагальнення. Крім того, така структура і зміст дефініції явно звужують біографічне поле і не відбивають політичну, літературну та інші види діяльності А. І. Ленікіна.

Основні етапи його діяльності вибудовуються таким чином: військовий — генерал-лейтенант (1916) — генерал-лейтенант Генштабу — Головнокомандувач збройних сил Півдня Росії (1918–1920) — письменник — російський. А. І. Ленікіна з повним правом можна вважати історичною постаттю [23]. З його ім'ям та діяльністю пов'язані конкретні історичні події, на які він, завдяки власним якостям, зміг вплинути.

Спираючись на факти із біографії Ленікіна, ми пропонуємо вибудувати його дефініцію таким чином: *російський військовий і політичний діяч, письменник*. У даному випадку визначенням є *діяч* (родове поняття), *військовий, політичний, письменник* (видові поняття), *російський* (належність до російської культури в широкому значенні). Оскільки його діяльність пов'язана з історією Російської імперії, у дефініцію для українських енциклопедій вводиться визначення (не плутати з граматичним визначенням) «російський».

Щоб підкреслити складність процесу формування структури дефініції біографічної статті, виділимо деякі проблемні питання, з якими доводиться мати справу біографістам.

Проблема семантики. Дослідник постійно має враховувати обставину, що семантичне значення понять і визначень багато в чому залежить від конкретного історичного часу. Наприклад, поняття «князь» у дефініціях Данила Галицького (XIII ст., родово), Костянтина Острозького (XVI ст., родово) та Кочубея (XIX ст., надане в 1831 р.) має різне семантичне значення.

Проблема термінології. Використовуються назви реалій віддалених епох, які не мають еквівалента в сьогоденному житті.

Наприклад, сніцар, золотар. Подібні терміни мали цілком конкретний зміст в попередні періоди. У сучасній біографістиці такі терміни потребують адекватної лексичної заміни (сніцар — різьбяр іконостасів; золотар — ювелір).

Словникова дефініція П. І. Борисова визначається як «декабрист». Термін «декабрист» не є науковим. Його можна зарахувати до стійких історичних кліше (понять), які лаконічно передають зміст історичної події.

Такі поняття, як громадівці, малорусофіли, українофіли, укр. народовці, укр. соціалісти-федералісти відбивають одне й те саме історичне явище, хоча різні за походженням, рівнем автентичності, вірогідності та репрезентативності «народник», «народництво», адекватно відбивають його головний зміст і особливості [24].

У біографічних словниках ХІХ–20-х рр. ХХ ст. в дефініціях письменників різних жанрів було прийнято застосовувати конкретні визначення «літератор», «белетрист», «панегірист», «мемварист», «полеміст» тощо. З 30-х рр. ХХ ст. частіше вживалися два визначення — «письменник» або «поет». У рамках пропонованого підходу близьким родовим поняттям буде літератор, видовим — письменник/поет.

Проблема оцінки. У вигляді граматичного визначення додається до поняття і надає йому того чи іншого відтінку оцінки. Наприклад, Квіліш П. О. — укр. буржуазний письменник (вживалось в виданнях до 1991 р). Окрім біографістики, такі оцінні визначення, котрі стосуються людей, подій, фактів тощо, мають місце також в інших історичних дисциплінах. Категорії оцінки в біографістиці тісно пов'язані не лише зі станом історичної науки, але й політичними доктринами і поглядами, що домінують в суспільстві.

Наведені нами приклади дозволяють зробити висновок, що серед загальних проблем біографістики проблема дефініції є однією з ключових. Її розв'язання потребує колективної роботи лексикологів, істориків, структурних лінгвістів, філософів і представників інших дисциплін. Сьогодні уявляється доцільним створення Біографічного словника-тезауруса, і почати його укладання слід з тезауруса дефініцій.

1. Словник іншомовних слів. — К.: УРЕ, 1985.
2. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — С. 193.
3. Краткий словарь иностранных слов. — М., 1951. — С. 158.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

4. Философский словарь. — М.: ИПЛ, 1987. — С. 118.
5. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. — М., 1995. — С. 294.
6. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление / О науке. — М.: Феникс, 1997. — С. 419.
7. Радянська енциклопедія історії України. — К.: УРЕ, 1969. — Т. 1.
8. Советский энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1981.
. Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. — К.: Генеза, 1993. — Т. 1.
10. Енциклопедія українознавства. — Львів: Молоде життя, 1993. — Т. 1.
11. Всемирный энциклопедический словарь. — М.: БСЭ, 1998. — С. 227.
12. УСЕ. — К., 1999. — С. 397.
13. Шаров І. 100 видатних українців. — К.: Альтернатива, 1999. — С. 121.
14. 100 великих українцев. — М. — К.: Орфей, 2001. — С. 60.
15. Декабристы. Биографический справочник / М. В. Нечкина. — М.: Наука, 1988. — С. 28.
16. Философская мысль восточных славян: Библиографический словарь. — К.: Парламентское издательство, 1999. — С. 47.
17. Ковалева О. Ф. Борисов П. И. // Николаевцы. Энциклопедический словарь. — Николаев: Возможности Киммерии, 1999. — С. 69.
18. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М.: СЭ, 1987. — С. 183.
19. Універсальний словник-довідник. — К.: Ірина, 1999. — С. 413.
20. Кто есть кто в военной истории: Словарь. — Нью-Йорк, 2000. — С. 125.
21. Довідник з історії України. — К.: Генеза, 2001. — С. 201.
22. Биографический справочник высших чинов добровольческой армии и вооруженных сил Юга России. — М.: Русский архив, 2002. — С. 102.
23. Философская энциклопедия / Под ред. Ф. В. Константинова. — М.: СЭ, 1997. — Т. 4. — С. 519.
24. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст. // Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. — К., 1999. — С. 79, 84, 182.